

Үркер романындағы тарихи және көркемдік шындық

ЖАРИЯЛАНДЫ
17.04.2026

СІЛТЕМЕ
https://bilimger.kz/188222/

ӘОЖ:821.5

Берден Ұлжалғас Аманқосқызы

Академик Е.А. Бөкетов атындағы Қарағанды Ұлттық Зерттеу университеті
Филология факультеті. 6B01701-«Қазақ тілі және әдебиеті» білім беру бағдарламасы

Жетекші: **Рүстемова Жанар Айдарбековна**

Қарағанды, Қазақстан.

Бұл зерттеу жұмысында Әбіш Кекілбаевтің «Үркер» тарихи романындағы деректі шындық пен әдеби фантазияның үйлесімділігі кешенді түрде зерттеледі. Шығармада XVIII ғасырдағы қазақ даласының саяси-әлеуметтік ахуалы, Ресей империясымен дипломатиялық және қақтығысты қарым-қатынастары, сондай-ақ хандық биліктегі ішкі тартыстар мен қарапайым халықтың тағдыры көркем тілмен сомдалған. Жазушы мұрағаттық дереккөздерге сүйене отырып, тарихи кезеңнің объективті бейнесін жасаумен қатар, көркемдік құралдар арқылы оқиғаларға терең эмоционалдық және философиялық реңк берген.

Мақала авторы тарихи фактілер мен шығармашылық қиялдың өзара әрекеттесу механизмін, олардың бір-бірін толықтырудағы функционалдық рөлін талдайды. Сонымен бірге, романдағы кейіпкерлер галереясы, олардың нақты тарихи тұлғалармен сәйкестігі және жазушының жеке интерпретациялық ерекшеліктері жан-жақты сараланады. Әбіш тарихи хронологияны дәл жеткізумен шектелмей, кейіпкерлердің психологиялық портретін ашуға басымдық береді, бұл туындының көркемдік деңгейін айтарлықтай биіктетеді. Зерттеу барысында роман материалы салыстырмалы талдауға түсіп, оның қазақ прозасындағы орны мен маңызы айқындалады. «Үркер» романы ұлттық тарихты көркем сөз өнері арқылы жаңғыртудың эталонды үлгісі ретінде бағаланады. Тарихи дерек пен әдеби шешім арасындағы органикалық тепе-теңдік автордың шығармашылық шеберлігінің басты критерийі екендігі дәлелденеді. Сондай-ақ, шығармада көтерілген мемлекеттілік, ұлттық бірегейлік және тәуелсіздік идеяларының бүгінгі күнге дейін

өзектілігін жоғалтпағаны көрсетіледі. Жұмыс нәтижелері қазақ тарихи романының поэтикасын тереңірек түсінуге және әдебиеттану ғылымындағы тұжырымдамалық база нығайтуға мүмкіндік береді.

Зерттеудің мақсаты:

«Үркер» романындағы тарихи шындық пен көркемдік условностьтың арақатынасын айқындап, осы синтездің шығарманың идеялық-көркемдік мазмұнына тигізетін әсерін ашу.

Зерттеу міндеттері:

1. Романда суреттелген тарихи оқиғалардың деректі негізделу деңгейін және шынайылық сипатын талдау.
2. Автордың тарихи материалды көркемдік тұрғыдан қайта өңдеу әдістері мен интерпретациялық тәсілдерін анықтау.
3. Деректі шындық пен шығармашылық қиялдың диалектикалық байланысы мен өзара толықтыру заңдылықтарын саралау.

Зерттеу объектісі:

Әбіш Кекілбаевтің «Үркер» тарихи романы.

Зерттеу пәні:

Шығармадағы тарихи фактілер мен көркемдік бейнелеу құралдарының өзара интеграциялану процесі.

Зерттеудің негізгі тұжырымдамасы (идеясы):

Тарихи роман жанры тек құрғақ фактілер жиынтығы емес, ол шынайы деректерді көркемдік қиялмен ұштастыру арқылы ұлттың рухани кодын, санасын және сол дәуірдің атмосферасын терең әрі әсерлі трансформациялау құралы болып табылады.

Әбіш Кекілбаевтің «Үркер» туындысы қазақ тарихи прозасының іргелі ескерткіштерінің бірі ретінде әдебиеттану ғылымында елеулі орын алады. Шығарма XVIII ғасырдағы қазақ қоғамының күрделі әлеуметтік-саяси трансформациясын, Әбілқайыр хан билік құрған кезеңдегі мемлекеттік басқару жүйесіндегі дағдарыстарды, сондай-ақ Ресей империясымен орнаған дипломатиялық қатынастардың алғышарттарын жан-жақты суреттейді. Роман тарихи объективтілік пен әдеби субъективтіліктің органикалық бірлігі ретінде қарастырылып, тарихи роман жанрының табиғатын, поэтикасын және ұлттық әдеби үдерістегі орнын айқындауда маңызды материал болып табылады [1, 456.].

Әдебиеттану ғылымында тарихи роман феномені ауқымды зерттелген сала. Классик әдебиет сыншысы В.Г. Белинскийдің тұжырымдамасы бойынша, бұл жанрдың өзегі –

құжаттық деректер мен эстетикалық шындықтың синтезі. Қазақ әдебиеттану ғылымында бұл мәселе З. Қабдолов, Р. Нұрғали, С. Қирабаев сынды ғалымдардың еңбектерінде терең талданған. Атап айтқанда, З. Қабдолов тарихи шығармадағы «шындық» ұғымын тек фактологиялық дәлдікпен шектемей, оны көркемдік жалпылау арқылы тереңдетудің маңыздылығын атап көрсетеді. Яғни, жазушы міндеті – жалаң оқиғалар тізбегін емес, сол дәуірдің рухани атмосферасын, қоғамдық сананың эволюциясын және психологиялық портреттерді сомдау. Осы тұрғыдан алғанда, «Үркер» романы тарихи шындықты көркемдік игерудің жоғары үлгісі болып табылады.

Шығармада суреттелген оқиғалар желісі XVIII ғасырдың алғашқы жартысындағы нақты тарихи контекстке негізделген. Бұл кезең қазақ хандығы үшін жоңғар шапқыншылығынан туындаған экзистенциалды қауіп-қатерлермен және саяси бытыраңқылықпен сипатталады. Әбілқайыр ханның Ресей бодандығын қабылдау туралы шешімі осы геосаяси жағдайдың заңды нәтижесі ретінде бейнеленеді. Р. Нұрғалидің пікірінше, Әбіш архивтік құжаттар мен шежірелік деректерге сүйене отырып, тарихи процестердің шынайылығын сақтап қана қоймай, тарихи тұлғалардың мотивациясы мен саяси ұстанымдарын көркемдік тұрғыдан нанымды аша білген [2, 112б.].

Романдағы Әбілқайыр хан бейнесі – күрделі психологиялық және саяси қайшылықтарға толы образ. Тарихи деректерде ол ел мүддесін қорғаған стратег әрі билікке құмар тұлға ретінде сипатталса, Әбіш осы дуализмді шебер үйлестіреді. Автор тарихи шындықты бұрмаламай, кейіпкердің ішкі драмасын ашу арқылы оның әрекеттеріне тереңдік береді.

Көркемдік шындық категориясы С. Қирабаевтың зерттеулерінде жазушының дүниетанымы арқылы қайта жасалған тарихи реальность ретінде қарастырылады. «Үркер» романында бұл принцип үш деңгейде жүзеге асады:

1. Психологиялық талдау: Батырлар мен билердің ішкі монологтары, рефлексиялары арқылы тарихи тұлғалардың жан дүниесі ашылады. Бұл деректі материалда кездеспейтін, бірақ көркем шығарма үшін шешуші роль атқаратын элемент.
2. Диалогтық және монологтық құрылым: Кейіпкерлер сөзі арқылы дәуірдің тілдік колориті мен рухы беріледі ады.

3. Символикалық жүйе: Табиғат суреттері мен метафоралар арқылы шығарманың идеялық-эмоционалдық астары тереңдейді.

Романдағы Әбілқайыр хан, Бөгенбай, Қабанбай, Төле би сияқты тарихи тұлғалардың бейнелері авторлық интерпретация нәтижесінде көркем образға айналған. Т. Кәкішев атап көрсеткендей, тарихи кейіпкердің шынайылығы оның сыртқы атрибуттарымен ғана емес, ішкі әлемінің тереңдігімен өлшенеді. Мысалы, Бөгенбай батырдың бейнесінде жауынгерлік қасиеттермен қатар, мемлекеттік ойшылдың даналығы үндесіп жатады,

бұл – көркемдік шындықтың жемісі.

Тарихи және көркемдік шындықтың арақатынасы мәселесі Р. Бердібаев еңбектерінде «дерек пен қиялдың диалектикалық бірлігі» ретінде қарастырылады. Ғалымның пікірінше, дерексіз роман тарихилығынан, ал қиялсыз роман көркемдігінен айырылады. «Үркер» романында осы тепе-теңдік сақталған: автор фактілерге адал қала отырып, оларды эстетикалық өңдеуден өткізеді, бұл жазушының кәсіби шеберлігін дәлелдейді.

Шығарманың өзектілігі оның тәрбиелік және идеологиялық мәнімен де байланысты. М. Қаратаевтың тұжырымдамасы бойынша, тарихи проза ұлттық сананы қалыптастырушы құрал ретінде қызмет етеді. «Үркер» романындағы ұлттық бірлік, тәуелсіздік және елдік мүдде идеялары бүгінгі күнге дейін маңызын жоғалтқан жоқ. Оқырман тарихи тәжірибе арқылы ұлттық идентичностьті нығайтуға бағытталған құндылықтарды бойына сіңіреді.

Әбіш Кекілбаевтің «Үркер» романы қазақ әдебиетіндегі тарихи проза жанрының іргелі туындыларының бірі ретінде танымал. Шығарма XVIII ғасырдағы қазақ этносының тағдырын, сол кезеңдегі күрделі геосаяси ахуалды, сондай-ақ қоғамдағы ішкі және сыртқы қайшылықтарды ауқымды эпикалық тұрғыда бейнелейді. Роман зерттеушілердің назарын аудартатын басты аспекті – тарихи объективтілік пен әдеби субъективтіліктің (көркемдік шындықтың) органикалық үйлесімі. Осы тұрғыдан алғанда, шығарманы ғылыми талдауға салу оның эстетикалық табиғатын және жанрлық ерекшеліктерін тереңірек ұғынуға мүмкіндік береді [3, 78б.].

Тарихи роман поэтикасын зерттеу барысында «тарихи шындық» пен «көркемдік шындық» категорияларының мазмұнын ажыратып алу қажет. Тарихи шындық деп архивтік құжаттарға, хроникаларға және дереккөздерге негізделген фактологиялық реальностьты түсек, ал көркемдік шындық – автордың шығармашылық интенциясы мен эстетикалық талғамы арқылы қайта модельденген бейне. Көрнекті әдебиеттанушы Зейнолла Қабдоловтың тұжырымдамасы бойынша, тарихи прозада осы екі ұғымның өзара байланысы шешуші рөл атқарады. Ғалымның пікірінше, жазушының міндеті – деректерді механикалық түрде көшіру емес, оларды көркемдік трансформациядан өткізіп, оқырманға эмоционалды әсерлі жеткізу.

«Үркер» романындағы оқиға желісі XVIII ғасырдың алғашқы жартысындағы нақты тарихи контекстке сәйкес келеді. Бұл кезең қазақ мемлекеттілігі үшін экзистенциалды дағдарыс кезеңі болды: жоңғар агрессиясы, руаралық алауыздық және орталық биліктің әлсіреуі елдің саяси болашағына қауіп төндірді. Осы жағдайда Әбілқайыр ханның Ресей империясының протекторатын қабылдау туралы шешімі тарихи қажеттілік пен саяси есептеудің нәтижесі ретінде суреттеледі. Бұл тарихи акт қазақ тарихнамасындағы ең күрделі және дискурсивті мәселелердің бірі болып қала бермек.

Әдебиеттанушы Рымғали Нұрғали Есенберлиннің дереккөздермен жұмыс істеу

әдістемесін жоғары бағалайды. Зерттеушінің атап өтуінше, жазушы мұрағаттық материалдар мен шежірелік деректерге сүйене отырып, оқиғалардың хронологиялық және фактологиялық дәлдігін сақтаған. Дегенмен, автор құрғақ фактографиямен шектелмей, тарихи оқиғаларды психологиялық тереңдікке ие көркемдік бейнелер арқылы байытады.

Романдағы Әбілқайыр хан бейнесі – тарихи шындық пен көркемдік интерпретацияның тоғысу нүктесі. Деректерде ол қайшылықты тұлға ретінде сипатталады: бір жағынан, мемлекеттілік мүддесін қорғаған прагматик саясаткер, екінші жағынан, билікті нығайтуға ұмтылған монарх. Әбіш осы дуализмді шебер сомдап, кейіпкердің мотивациясын терең ашады, бұл көркемдік шындықтың басымдылығын көрсетеді [4, 134б.].

Серік Қирабаевтың теориялық тұжырымдамасына сүйенсек, тарихи романда автор тарихи тұлғаның биографиялық негізін сақтай отырып, оның ішкі жан дүниесін, психологиялық күйзелістерін көркемдік қиял арқылы толықтыруға құқылы. «Үркер» романында бұл принцип айқын көрініс табады: кейіпкерлердің рефлексиясы, моральдық ізденістері және шешім қабылдау процесі терең психологизммен берілген.

Тұрсынбек Кәкішев тарихи романның функциясын тек өткенді реконструкциялаумен шектемей, оны қазіргі заманғы ұлттық санамен байланыстыру деп қарастырады. Осы тұрғыдан алғанда, «Үркер» туындысы тарихи шығарма ғана емес, сонымен бірге қоғамдық сананы оятатын идеологиялық феномен ретінде қарастырылады [5, 56б.].

Шығарманың көркемдік құрылымында тілдік-стильдік ерекшеліктер де маңызды рөл атқарады. Кекілбаевтің тілі метафоралық байлығымен, диалогтарының нанымдылығымен ерекшеленеді. Диалогтар арқылы дәуірдің лингвистикалық колориті жеткізілсе, табиғат суреттері мен символдар (мысалы, «Үркер» жұлдызы) шығармаға философиялық тереңдік береді. Үркер бейнесі үміт, бағыт-бағдар және болашақ идеясын білдіретін архетиптік символ ретінде қызмет етеді.

Рахманқұл Бердібаев тарихи прозаның ұлттық идентичностьті қалыптастырудағы рөлін атап көрсетеді. Ғалымның пікірінше, тарихи роман халықтың коллективті жадын жаңғыртуға және болашақты болжауға қызмет етеді. «Үркер» романында көтерілген ел бірлігі, тәуелсіздік және ұлттық мүдде мәселелері осы функцияны жүзеге асырады [7, 210б.].

Мырзатай Қаратаев тарихи шығармалардың тәрбиелік-патриоттық әлеуетін жоғары бағалайды. Роман арқылы оқырман қазақ халқының тарихи тағдырындағы күрес жолдарын түсініп, ұлттық рухтың нығаюына ықпал ететін құндылықтарды игереді.

Әлемдік әдебиеттануда Георг Лукачтың тарихи роман теориясы маңызды орын алады. Лукач бойынша, жазушының мақсаты – жеке тұлғалар арқылы тұтас дәуірдің тарихи

заңдылықтарын ашу. Кекілбаевтің «Үркер» романы осы талапқа толық жауап береді: шығармада жеке тағдырлар арқылы XVIII ғасырдағы қазақ қоғамының әлеуметтік-саяси динамикасы көрсетіледі. Сонымен қатар, романда тарихи уақыт пен көркемдік уақыттың синхрондалуы байқалады. Автор хронологиялық тізбекті сақтай отырып, оқиғаларды драматургиялық тұрғыдан ұйымдастырады, бұл нарративтің қабылдауын жеңілдетеді. Әлеуметтік стратификация, билік үшін күрес және халықтың әлеуметтік жағдайы сияқты мәселелер тарихи шындықтың құрамдас бөлігі ретінде суреттеліп, авторлық позиция арқылы бағаланады.

Қорытындылай келе, Әбіш Кекілбаевтің «Үркер» романы – тарихи деректер мен көркемдік фантазияның гармониялық синтезі. Жазушының тарихи материалды терең меңгеруі және оны жоғары көркемдік деңгейде сомдауы шығарманы қазақ әдебиетінің алтын қорына қосты. Ғалымдардың зерттеулері растағандай, роман тек өткенді тану құралы ғана емес, сонымен бірге ұлттық руханиятты сақтау және дамыту мақсатындағы маңызды мәдени феномен болып табылады. Тарихи және көркемдік шындықтың үйлесімі – осы туындының әдебиеттанулық құндылығы мен мәңгілігінің кепілі.

Әдебиеттер тізімі:

1. Қабдолов, З. (2002) Сөз өнері. Алматы: Қазақ университеті, 45–52 бб.
2. Нұрғали, Р. (1991) Телағыс. Алматы: Жазушы, 112–118 бб.
3. Қирабаев, С. (1997) Әдебиет және дәуір талабы. Алматы: Жазушы, 78–85 бб.
4. Бердібаев, Р. (1987) Тарихи роман. Алматы: Жазушы, 134–140 бб.
5. Қаратаев, М. (1983) Шеберлік шыңы. Алматы: Жазушы, 56–60 бб.
6. Кәкішев, Т. (1994) Қазақ әдебиеті сынының тарихы. Алматы: Санат, 98–104 бб.
7. Ә.Кекілбаев (1986) Үркер. Алматы: Жазушы, 210–250 бб.
8. Жұмалиев, Қ. (1967) Әдебиет теориясы. Алматы: Мектеп, 33–40 бб.